

Ο Engels αναγνωρίζει ότι η σκέψη του Hegel θεμελιώνεται σε μια γνήσια αίσθηση της ιστορικής εξέλιξης, μ' όλο που εκφράζεται ιδεαλιστικά, ότι ο Hegel αποσαφηνίζει τον όρθολογικό χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης και ταυτόχρονα τον ιστορικό χαρακτήρα της ανάπτυξης και της εξέλιξης του λογικού. Ο στοχασμός του Hegel είναι ο πρώτος που θεμελιώνει μια συνολική θεώρηση της ιστορίας που να δίνει λογικό νόημα στα επί μέρους συμπεράσματα των ιστορικών έρευνών. Η ιστορική και έννοιολογική συνάφεια ανάμεσα στο στοχασμό του Hegel και του Marx εκφράζεται και με την αναγνώριση της κοινωνικής και ιστορικής φύσης του ανθρώπου, που είναι κοινή και στους δύο. Εκφράζεται επίσης με την αναγνώριση, από τον Hegel, του γεγονότος ότι η αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα μιας εποχής και τον πολιτισμό που το εκφράζει δεν είναι άσχετη με τις οικονομικές σχέσεις ή και τις κοινωνικές αντιθέσεις που αναπτύσσονται κατά την εποχή αυτή. Η συσχέτιση αυτή είναι φανερή, όταν ο Hegel αναφέρεται στο θεσμό της δουλείας κατά την κλασσική αρχαιότητα ή στις αντιθέσεις που δημιουργούνται από τις «άστικές» σχέσεις, δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις, όπως διαμορφώνονται ανεξάρτητα από την πολιτική εξουσία¹.

Η έννοιολογική και μεθοδολογική αυτή σχέση ανάμεσα στον Hegel και στον Marx έχει αποσαφηνιστεί από όρισμένους μελετητές τους όπως ο G. Lukacs και ο E. Weil. Εξηγεί το γεγονός ότι η έρμηνεία του Γαλλικού Διαφωτισμού από τον Marx και τον Engels παρουσιάζει σημαντικές αναλογίες με την έρμηνεία του από τον Hegel. Η έρμηνεία του Γαλλικού Διαφωτισμού από τον Marx είναι επίσης συνυφασμένη με την πολεμική του έναντι των όρισμένων Νεοεγγελεϊανών και ιδιαίτερα του Bruno Bauer. Η πολεμική αυτή είχε σαν στόχο τη γενετική εξήγηση του Χριστιανισμού σε σχέση με τη «συλλογική συνείδηση», και την «αυτοσυνειδησία» που πρότεινε ο Bruno Bauer και που, κατά την άποψη του Marx, παραμένει ιδεαλιστική. Η πολεμική του Marx κατά του Bruno Bauer εκφράζεται στην *Άγια Οικογένεια* που περιέχει ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα του Marx για το Γαλλικό Διαφωτισμό².

Ο Marx παραμερίζει τις συγκεκριμένες και κάπως θολές έννοιες, όπως η «συλλογική συνείδηση» ή η «αυτοσυνειδησία», ιδίως όπως τις χρησιμοποίησε ο Bruno Bauer. Σε σχέση με το Γαλλικό Διαφωτισμό προτείνει μια γενετική εξήγησή του, που μπορεί να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στην

1. Roger Garaudy, *Dieu est mort, Etude sur Hegel*, Paris, 1970, σ. 78 κ.έ.

2. *La Sainte Famille*, Paris, Editions Sociales, 1969, σ. 151 - 160.

ιστορική κοινωνιολογία, δηλαδή τὸν κλάδο τῆς κοινωνιολογίας ποὺ χρησιμοποιοῦν ἔννοιες ὅπως τὸ «στρώμα», ἡ «ὀμάδα», ἡ «τάξη» ἢ ὁ «θεσμός» γιὰ νὰ ἐξηγήσει πολιτιστικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ διαχρονικά.

Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἐξηγεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Marx, ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ τάξη αὕτη ἀμφισβητεῖ τὴν ἱεραρχία τῶν ποιοτικῶν διαφορετικῶν μεταφυσικῶν ὑποστάσεων, τὴν τελεολογικὴ προοπτικὴ καὶ τὸν ἀνθρωπομορφικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας τοῦ πραγματικοῦ, ποὺ ἀντικατοπτρίζει, ἐκλογικεύει καὶ δικαιώνει ἠθικὰ τὴ φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ δομὴ. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ αἶτημα τῆς νομικῆς ἰσότητος καὶ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς παραδοσιακῆς φεουδαρχικῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας. Τὴν ἄρνηση τῆς ἱεραρχίας ἐξέφρασε καὶ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς στὸ κοινωνικὸ ὄσο καὶ ἐννοιολογικὸ ἐπίπεδο. Ἡ ἱεραρχία προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη ποιοτικῶν διαφορετικῶν ὑποστάσεων. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας τείνει νὰ παραμερίσει τὴν αἴσθηση τοῦ ποιοτικοῦ, γιὰ τὸ ἀντικείμενο, ποὺ ἀντικαθίσταται μὲ ἓνα χρηματικὸ ποσό, χάνει μὲ τὴν ἀντικατάσταση αὕτη τὸν ποιοτικὸ ἑτερογενὴ χαρακτήρα του καὶ παίρνει καθαρὰ ποσοτικὸ καὶ «ἀφηρημένο» χαρακτήρα.

Ἔτσι ἐξηγεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Marx, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς, συνεχίζοντας τὸν Descartes στὸ σημεῖο αὐτό, δὲν ἀναγνωρίζει τὸν ποιοτικὸ χαρακτήρα τῶν πραγμάτων¹. Ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀντίθεση τῆς Γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης πρὸς τὴ φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ δομὴ, ὅπως ἐκδηλώθηκε μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἐξηγεῖται καὶ ὁ καθολικὸς χαρακτήρας τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὰ ζητήματα τῆς πράξης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀντίθετα, ἡ κοινωνικὴ κατηγορία, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Marx καὶ τὸν Engels σὰν ἀγγλικὴ ἀστικὴ τάξη, ὀδηγήθηκε σὲ ἓνα συμβιβασμὸ μὲ τὴ φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ δομὴ, ὅπως διαμορφώθηκε ἱστορικὰ στὴν Ἀγγλία. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀγγλικὸς Διαφωτισμὸς, ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν Collins, τὸν Toland, τὸν Priestley καὶ τοὺς φιλοσόφους ποὺ ἀνέπτυξαν τὶς ὕλιστικὲς τάσεις τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Locke, εἶχε τὴν τάση νὰ περιοριστῇ στὴ θεολογικὴ κριτικὴ καὶ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀμφισβήτηση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τῆς ἱστορικῆς παράδοσης².

Ἡ συσχέτιση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Marx, ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἱστορικὴ τύχη του ὕστερα ἀπὸ τὸ δέκατο

1. Πρὸβλ. Henri Lefebvre, *Descartes*, Paris, 1947, σ. 96 - 98.

2. F. Engels, *Le matérialisme historique*, στὴ συλλογὴ μελετῶν K. Marx, Fr. Engels, *Etudes Philosophiques*, Paris, 1951, Editions Sociales σ. 91 - 102, γαλλικὴ μετάφραση E. Botigelli.

ὄγδοο αἰώνα. Ἡ ἀστική τάξη ἀπαρνιέται τὸ Διαφωτισμὸν, γιὰτι ἐξαιτίας τοῦ ἄκαμπτου ὀρθολογισμοῦ του ἐκδηλώνεται μὲ πολιτικὰς μορφὰς, ὅπως ἡ προσπάθεια ἀναβίωσης τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας καὶ ἡ τρομοκρατία τοῦ Ροβεσπιέρρου καθὼς καὶ ὁ ἐθνικισμὸς τοῦ Ναπολέοντα, ποὺ ἔρχονται τελικὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συμφέροντά της¹. Ἡ συσχέτιση Διαφωτισμοῦ καὶ τρομοκρατίας εἶχε διατυπωθῆ καὶ ἀπὸ τὸν Hegel. Ὁ Marx συνδέει τὴν σχέση Διαφωτισμοῦ καὶ τρομοκρατίας καὶ μὲ τὴν γνωστὴ θέση του ὅτι ἡ ἰδεολογία μιᾶς κοινωνικῆς τάξης καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ποὺ τὴν ἐφαρμόζει στὴν πράξη, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελιχθοῦν μέχρις ἐνὸς σημείου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῆς τάξης ποὺ ἐξυπηρετοῦν ἀρχικὰ. Ἐτσι ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς συνδέθηκε ἱστορικὰ μὲ τὸν Ροβεσπιέρρο καὶ τὸν Ναπολέοντα καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἦλθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης, ποὺ ἀρχικὰ ἐξέφρασε.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἔπαυσε νὰ ἐκφράζει τὰ συμφέροντα τῆς Γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἰδεολογία της ὕστερα ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὀφείλεται καὶ στὴ διαφορετικὴ μορφή ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὶς τάξεις ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα ἡ ἀντίθεση, ποὺ κυριαρχεῖ, εἶναι αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ Γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη καὶ τὴν φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ δομὴ. Ὅσο κυριαρχεῖ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ, ἡ Γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη ἐκφράζεται μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ. Μετὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ροβεσπιέρρου, τοῦ ὁποῖου τὸ πρόγραμμα καὶ τὶς ἰδέες ἀνέπτυξε καὶ προσπάθησε χωρὶς ἐπιτυχία νὰ ἐφαρμόσει ὁ Babeuf, ἡ βασικὴ ἀντίθεση μετατοπίστηκε ἀνάμεσα στὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα, ποὺ δὲν εἶχαν τὴν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς οἰκονομικῶν ἀγαθῶν.

Ἐτσι, ἡ ἀστικὴ τάξη ἐπεδίωξε συνειδητὰ ἢ αὐθόρμητα κάποιο εἶδος συμβιβασμοῦ μὲ τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐπιζοῦσαν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴν φεουδαρχικὴν κοινωνικὴν δομὴ. Ἡ συμβιβαστικὴ αὐτὴ διάθεση ἐκφράστηκε φιλοσοφικὰ μὲ τὸν ἐκλεκτικισμὸν τοῦ Cousin ἢ τὴν φιλοσοφία τοῦ «κοινοῦ νοῦ» τῆς Σκωτικῆς Σχολῆς. Κοινωνικὸς φορέας τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδίως τῶν ὀρθολογικῶν καὶ κριτικῶν χαρακτηριστικῶν του, εἶναι πᾶν τὰ λαϊκὰ στρώματα ποὺ δὲν ἐλέγχουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὰ μέσα παραγωγῆς ποὺ χρησιμοποιοῦν. Ἐτσι τὸ Γαλλικὸν Διαφωτισμὸν συνεχίζουν καὶ ἀναπτύσσουν κατὰ τρόπο κριτικὸν οἱ μορφὰς στοχασμοῦ ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἰδεολογία τῶν στρωμάτων αὐτῶν, ἰδιαίτερα ἡ κοι-

1. F. Engels, *Anti-Dühring*, Paris, 1950, σ. 295, πρβλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ K. Marx, *La Sainte Famille*, σ. 149 - 150.

νωνική φιλοσοφία τοῦ Henri de Saint - Simon, τοῦ R. Owen καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Marx ¹.

Ἡ ἐξήγηση τῆς γένεσης τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σύμφωνα μὲ τις κατηγορίες τῆς Μαρξιστικῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας εἶναι κάπως ἀπλουστευμένη, γιατί ὁ Marx καὶ ὁ Engels τὸν συσχετίζουν μὲ ὅ,τι ὀνομάζουν «ἀστική τάξη», ἐννοώντας τὴν κοινωνική κατηγορία ποὺ ἔχει ἀρχικὰ τὴν κτήση τοῦ χρήματος, ἀργότερα τῶν ἐπιστημονικοτεχνικῶν μέσων παραγωγῆς τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν, καὶ ἐπιβάλλει μιὰ κατανομή τους ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ συμφέρον της. Ὁ Marx καὶ ὁ Engels παραγνωρίζουν ὅτι ἡ γένεση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀντικατροπτρίζει, στὴ σφαῖρα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἐπιδιώξεις κοινωνικῶν ὁμάδων ποὺ δὲν ἔχουν σαφῆ κοινωνική λειτουργία καὶ ποὺ δὲν ἔχουν ἐνταχθῆ στὴ δομὴ τῆς Γαλλικῆς κοινωνίας τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα. Τέτοιες ὁμάδες μπορεῖ νὰ εἶναι κοινωνικὰ στρώματα, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀριστοκρατία καὶ ποὺ προεκτείνουν τοὺς «ἐλευθερίους» τοῦ δέκατου ἑβδομου αἰῶνα. Ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Rousseau, καὶ ἡ ἀρνηση τοῦ ἀτομικισμοῦ ποὺ τὴν ἐμπνέει, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀνήκει στὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμό, δύσκολα μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ πὼς ἐκφράζει τὸ πνεῦμα ἢ τὴν ἰδεολογία τῆς ἀστικής τάξης. Πάντως ἡ ἱστορικοκοινωνικὴ ἐξήγηση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ὁ Marx καὶ ὁ Engels προτείνουν, τονίζει ἰδίως τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴ φεουδαρχικὴ κοινωνικὴ δομὴ καὶ τὴ στατικὴ ἱεραρχία μεταφυσικῶν, δηλαδή ἐξωφυσικῶν καὶ ἐξωιστορικῶν ὑποστάσεων, ποὺ τὴν ἐκφράζει φιλοσοφικά. Ἡ ἀντίθεση Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ φεουδαρχίας εἶναι ἀναμφισβήτητη. Τεκμηριώνεται ἀπὸ πολλὰ κείμενα τῶν στοχαστῶν ποὺ τὸν ἐκφράζουν. Εἶχε ἄλλωστε τονιστῆ καὶ ἀπὸ τὸν Hegel. Σωστὰ ὁ Μαρξιστικὸς στοχασμὸς δίνει ἔμφαση στὴν ἀντίθεση αὐτή.

Ὁ Marx καὶ ὁ Engels δὲν περιορίζονται στὴν ἐξήγηση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σύμφωνα μὲ τις κατηγορίες τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας. Τὸν ἐξηγοῦν καὶ μὲ τις κατηγορίες τῆς παραδοσιακῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, δηλαδή σὰν συνέχεια, προέκταση καὶ ὀλοκλήρωση προγενέστερων φιλοσοφικῶν ρευμάτων. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ μέθοδο ἐξήγησης τῶν ἰδεολογιῶν ποὺ υἱοθετεῖται στὸ ἔργο τους. Μιὰ τάξη ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ παράδοση τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐκλογικεύσει τὴν ἐπιβολή της ἢ τις ἀντιδράσεις της στὴν τάση γιὰ ἐπιβολή ποὺ ἀναπτύσσει κάποια ἄλλη τάξη. Γι' αὐτὸ ἡ ἐξήγηση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, σύμφωνα μὲ τις κατηγορίες τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας, ὀλοκληρώνει τὴ θεώρησή του σὰν προέκταση ὀρισμένων τάσεων τοῦ προγενέ-

1. F. Engels, *Anti - Dühring*, σ. 296 - 300, πρβλ. G. Politzer, *La philosophie et les mythes*, Paris, 1969, τ. 1, σ. 103 - 127.

στερου φιλοσοφικού στοχασμού, σύμφωνα με τη μέθοδο της παραδοσιακής ιστορίας της φιλοσοφίας.

Υιοθετώντας τη μέθοδο αυτή, ο Marx θεωρεί ότι ο Γαλλικός Διαφωτισμός προετοιμάζεται στο Μεσαίωνα από τον Duns Scot, που είχε αναρωτηθεί αν ή ύλη δεν θα είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει κάποια μορφή στοχασμού. Προετοιμάζεται και από τον Descartes, όταν υιοθετεί μηχανιστικές εξηγήσεις για την κίνηση των «ζωϊκών πνευμάτων» και των υλικών σωμάτων. Προετοιμάζεται ακόμα από τον εμπειρισμό του Locke, από τον οποίο προδιαγράφονται οι αναλύσεις του Helvétius για το σχηματισμό της συνείδησης από τη συλλογική «γνώμη»¹. Τις απόψεις αυτές για τη φιλοσοφική προετοιμασία του Γαλλικού Διαφωτισμού ολοκληρώνει ο Engels, που θεωρεί ότι ο Γαλλικός Διαφωτισμός προετοιμάζεται και από τον Spinoza². Ο στοχασμός του Spinoza προδιαγράφει, κατά τον Engels, τη φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού, γιατί δείχνει ότι ο φυσικός και ο ιστορικός κόσμος είναι δυνατό να μελετηθούν με την ίδια μέθοδο, γιατί διέπονται από τους ίδιους νόμους. Έξάλλου ο Spinoza αρνιέται την αναφορά στο άγνωστο, το μυστήριο και το υπερβατικό. Η άρνηση αυτή χαρακτηρίζει και το Γαλλικό Διαφωτισμό. Τη μετάβαση από το στοχασμό του δέκατου έβδομου αιώνα στο Γαλλικό Διαφωτισμό εκφράζει ο P. Bayle. Ο στοχαστής αυτός είναι, σύμφωνα με τον Marx, ο τελευταίος από τους μεταφυσικούς φιλοσόφους του δέκατου έβδομου αιώνα και ο πρώτος από τους philosophes, δηλαδή τους στοχαστές, που πιστεύουν ότι σκοπός του φιλοσοφικού στοχασμού είναι ο φωτισμός της νόησης και εκφράζουν το πνεύμα του Γαλλικού Διαφωτισμού.

Η ιστορική αυτή τοποθέτηση του Γαλλικού Διαφωτισμού από τον Marx και τον Engels χρησιμεύει για να φανεί πιο καθαρά ο υλιστικός χαρακτήρας που του αποδίδουν. Ο υλιστικός αυτός χαρακτήρας εκδηλώνεται στην άρνηση του δυϊσμού, της αναφοράς στο υπερβατικό και το a priori και στην άποψη ότι ο κόσμος της συνείδησης και του πνεύματος προκύπτει από τους μετασχηματισμούς της ύλης. Θα ήταν δυνατό να παρατηρηθεί ότι ο υλισμός που, κατά τον Marx και τον Engels, χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού είναι βασικά ο μεθοδολογικός υλισμός, που εκφράζει την τάση για απλουστευμένες εξηγήσεις. Η τάση αυτή για απλούστευση φαίνεται και από τις μηχανιστικές εξηγήσεις του στοχασμού του δέκατου όγδοου αιώνα³. Οι εξηγήσεις αυτές χαρακτηρίζονται από την

1. *La Sainte Famille*, σ. 152, 156 - 157.

2. *Anti - Dühring*, σ. 52, 392, *Dialectique de la Nature*, γαλλική μετάφραση Emile Botigelli, Paris, 1952, σ. 34, 201, 234, 272 - 273.

3. Fr. Engels, *Dialectique de la nature*, σ. 272 - 273.

ἀναγωγή τοῦ ποιοτικοῦ στοῦ ποσοστικῶ καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἱστορικῆς καί, γενικότερα, ἐξελικτικῆς προοπτικῆς πού, κατὰ τὸν Engels, ἰδιαίτερα, χαρακτηρίζει τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ ἱστορικῆς προοπτικῆς εἶναι φανερὴ, κατὰ τὸν Engels, στὸν ἀρνητικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ κρίνουν τὸ Μεσαίωνα, ἀγνοώντας τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματά του¹. Ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἀντίληψή τους ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ἀπλῶς συλλογὴ παραδειγμάτων πού ἐπιβεβαιώνουν τὶς θέσεις τους. Ὁ Engels ἐξηγεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ γνώρισμα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸ δέκατο ἑβδομο καὶ δέκατο ὄγδοο αἶωνα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ χαρακτηρίζεται, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν ἀναπτυχθῆ τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ φυσικὴ, ἀλλὰ ὄχι στὸν ἴδιο βαθμὸ ἢ βιολογία καὶ οἱ ἱστορικὲς ἐπιστῆμες.

Ἡ τάση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὶς μηχανιστικὲς ἐξηγήσεις καὶ ἡ ἔλλειψη ἱστορικῆς προοπτικῆς, πού τὸν χαρακτηρίζει, εἶναι συνυφασμένες μὲ τὸ μεταφυσικὸ χαρακτῆρα πού ὁ Engels τοῦ καταλογίζει². Ὁ μεταφυσικὸς χαρακτῆρας του συνίσταται στοῦ γεγονὸς ὅτι ἐξετάζει τὰ πράγματα καὶ τὶς ἀντιλήψεις πού σχηματίζουμε γι' αὐτὰ στατικὰ καὶ μεμονωμένα ἢ κατὰ τὴν Ἑγελειανὴ ὀρολογία «ἀφηρημένα», ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ὁποίας εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ τῆ φυσικῆ ἢ πολιτιστικῆ ὀλότητα στὴν ὁποία ἐντάσσονται λογικὰ καὶ πραγματικά. Ὁ μεταφυσικὸς χαρακτῆρας τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς μὴ ἀντίφασης, πού, κατὰ τὸν Engels, ὅπως καὶ κατὰ τὸν Hegel, τὸν χαρακτηρίζει.

Ἡ ἄποψη τοῦ Engels ὅτι ὁ στοχασμὸς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι μεταφυσικὸς, ἰδίως σὲ σχέση μὲ τὶς ὕλιστικὲς προεκτάσεις του, ἔρχεται σὲ φαινομενικὴ ἀντίφαση μὲ τὴν ἀντιδιαστολή, πού κάνει ὁ Marx ἀνάμεσα στοῦ στοχασμὸ τοῦ δέκατου ἑβδομο καὶ τὸ στοχασμὸ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἶωνα. Ἡ ἀντιδιαστολή αὐτῆ στηρίζεται στὴν ἄποψη ὅτι ὁ στοχασμὸς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ παρουσιάζει ἓνα «θετικὸ ἀντιμεταφυσικὸ χαρακτῆρα»³. Ὁ Marx ἀναφέρεται μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ στὴν ἀρνηση τῆς ἀναφορᾶς σὲ ὑπερβατικὲς ὑποστάσεις, πού ἀναντίρρητα χαρακτηρίζει τὸ Γαλλικὸ διαφωτισμὸ καὶ πού εἶναι συνυφασμένη μὲ τὶς ἀντιθεολογικὲς τάσεις του. Μπορεῖ ὅμως μιὰ μορφή στοχασμοῦ νὰ εἶναι μεταφυσικὴ, ὅταν

1. *Ludwig Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande*, στὴ συλλογὴ *Etudes Philosophiques*, σ. 31. Ὁ Engels ἀναγνωρίζει ὅτι τὴν αἴσθηση τοῦ ἱστορικοῦ ἔχει ὁ Hegel, *Anti-Dühring*, σ. 55, *Etudes Philosophiques*, σ. 83, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ Hegel ἔρχεται σὲ πῶς μικρὴ ἀντίθεση ἀπὸ τὸν μηχανιστικὸ ὕλισμὸ μὲ μιὰ ἱστορικὴ θεώρηση τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς πράξης.

2. *Anti-Dühring*, σ. 392.

3. *La Sainte Famille*, σ. 154.

θεωρεί τὸ πραγματικὸ μεμονωμένα, ἀποσπασματικά καὶ στατικά, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ ὑπερβατικῶν ὑποστάσεων. Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι μεταφυσικὸς μόνο γιατί ὁδηγεῖ σὲ ἀφαιρέσεις καὶ γιατί εἶναι ἀντιιστορικὸς καὶ ἀντιδιαλεκτικὸς. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ Marx καὶ ὁ Engels θὰ θεωροῦσαν σὰν μεταφυσικὲς τὶς ἠθικολογικὲς ἀξιολογήσεις ἢ τὶς ἀναφορὲς στὴν τυπικὴ, δηλαδή τὴν νομικὴ ἰσότητα, ὅπως ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Ἡ ἀποψὴ αὐτὴ γιὰ τὸ μεταφυσικὸ, δηλαδή γιὰ τὸν ἀντιιστορικὸ καὶ ἀντιδιαλεκτικὸ χαρακτήρα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, προεκτείνει τὶς Ἐγγελευσιανὲς συσχετίσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τοὺς προσδιορισμοὺς τῆς «ἀναλυτικῆς διάνοιας» καὶ θεμελιώνεται πάνω στὴν ἀποψὴ ὅτι ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι συνυφασμένος μὲ μιὰ μορφή μηχανιστικοῦ ὀλισμοῦ. Ὁ Marx καὶ ὁ Engels παραγνωρίζουν τὶς ὀλιστικὲς θεωρήσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ἐκφράζονται στὸ *Esprit des lois* τοῦ Montesquieu, πὺ εἶχε προσέξει ὁ Hegel.

Ὡστόσο ὁ Engels μετριάζει τὴν ἀποψὴ του γιὰ τὸν ἀντιδιαλεκτικὸ χαρακτήρα τῆς σκέψης τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅταν ἀναφέρεται στὸν *Neveu de Rameau* τοῦ Diderot καὶ στὸ *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* τοῦ Rousseau¹. Σὲ σχέση μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Engels παρατηρεῖ σωστὰ ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Rousseau γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς νόησης νὰ τελειοποιηθῆ ἀπεριόριστα εἶναι διαλεκτικὴ. Ὁ Rousseau δείχνει ὅτι ἡ πολιτιστικὴ ἐξέλιξη ὁδηγεῖ σὲ ἀντιφάσεις πὺ ἐκφράζονται μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρόοδος τῆς νόησης συνεπάγεται ἠθικὴ ὀπισθοδρόμηση, γιατί προκαλεῖ τὴ γένεση καὶ τὴ διεύρυνση τῆς ἀνισότητος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὴ μὲ τὴ σειρά τῆς ὁδηγεῖ στὴν ἀρνησῆ της, ὅταν οἱ ἄνθρωποι μεταβάλλονται σὲ δούλους καὶ ἀναπτύσσεται ἡ νοσηρὴ ἰσότητα ἀπέναντι στὸ δεσπότη.

Παρὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels γιὰ τὸ μεταφυσικὸ χαρακτήρα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὁ στοχασμὸς τοῦ προεκτείνει τὶς βασικὲς ἀρχές του, ἀφαιρώντας ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του τὴ μονομέρειά τους². Ὁ στοχασμὸς τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰ σύνθεση τῆς θεωρίας τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία καὶ τῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν τοῦ Hegel γιὰ τὴ διαλεκτικὴ μορφή τῆς ἀνάπτυξης τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης καὶ γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ ἀληθινοῦ μὲ τὸ συνολικὸ. Ὅπως ὁμως παρατη-

1. *Anti-Dühring*, σ. 52, 170.

2. Πρὸβλ. G. Politzer, *La philosophie des lumières et la pensée moderne*, ὄπ. παρ., σ. 90 - 127.

ρήθηκε πρίν, ή διαλεκτική και ή όλιστική προοπτική του Hegel προετοιμάστηκαν από τó Γαλλικό Διαφωτισμό.

Ό Marx υιοθετεί τήν αντίληψη του Γαλλικού Διαφωτισμού για τήν κοινωνική φύση του ανθρώπου¹. Οί παραστάσεις του, οί κινήσεις και οί πράξεις του και γενικά κάθε έκδήλωσή του καθορίζεται από τις δυνατότητες που του προσφέρει τó κοινωνικό περιβάλλον. Σε σχέση με τήν άποψη για τήν κοινωνική φύση του ανθρώπου, ό Marx συνάγει τις λογικές συνέπειες τής ανθρωπολογίας του Γαλλικού Διαφωτισμού. Ένώ ό Γαλλικός Διαφωτισμός αναγνώριζε τήν κοινωνική φύση του ανθρώπου, δεχόταν ώστόσο και τήν ύπαρξη ενός άφηρημένου άτομου ή άφηρημένων ατομικών δικαιωμάτων, που είναι συνυφασμένα με τήν ανθρώπινη φύση και είναι ανεξάρτητα από τήν ιστορική εξέλιξη ή τή σχέση του ανθρώπου με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Τέτοιες άπόψεις για τόν άνθρωπο εκφράζονται από τους Φυσιοκράτες, καθώς και σε όρισμένα κείμενα του Rousseau και των Έγκυκλοπαιδιστών.

Ό Marx παρατηρεί σωστά ότι ό άνθρωπος είναι ένα βιολογικό και κοινωνικό όν που εξατομικεύεται μόνο μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Η ιδέα ότι ό άνθρωπος μπορεί να είναι μιá αὐτάρκης ατομικότητα, που δέν έχει ούτε τήν ανάγκη ούτε τή δυνατότητα τής επικοινωνίας με τους άλλους, προϋποθέτει τήν ύπαρξη των «άστικών» κοινωνικών σχέσεων, που εξελίσσονται ανεξάρτητα από τήν παρέμβαση του φορέα τής πολιτικής εξουσίας και στις όποιες ό καθένας επιδιώκει τους δικούς του σκοπούς. Η «άστική» αὐτή κοινωνία, που είχε κιόλας αναλυθῆ από τόν Hegel, προϋποθέτει κατά τόν Marx τήν αποσύνθεση τής φεουδαρχικής κοινωνικής δομής και τήν ανάπτυξη ανταγωνιστικών οικονομικών σχέσεων. Δέν εκφράζει κάποια αιώνια ή αναλλοίωτη ανθρώπινη φύση. Οί ανταγωνιστικές οικονομικές σχέσεις προϋποθέτουν τή μετάβαση από τή φυσική οικονομία, που αποβλέπει στην παραγωγή αγαθών για να εξασφαλιστῆ ή επιβίωση του ανθρώπου, στη χρηματική, έμπορευματική και τραπεζική οικονομία. Η εξέλιξη αὐτή αρχίζει να συντελεῖται κατά τόν Marx από τó δέκατο έκτο αίώνα². Η άποψη του Marx ότι ή ατομικότητα του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με τήν κοινωνικότητά του προετοιμάζεται από στοχαστές του Γαλλικού Διαφωτισμού όπως ό Βολταίρος και ό Helvétius.

Η κοινωνική φύση του ανθρώπου είναι συνυφασμένη, κατά τόν Marx, με τήν κοινωνική ιστορία, ιδίως με τήν ιστορική εξέλιξη τής παραγωγικής

1. *Introduction à la Critique de l'Economie politique, Oeuvres*, έκδ. M. Rubel, σειρά Pléiade, Paris, 1963, τ. 1, σ. 236.

2. όπ. παρ. σ. 235.

έργασίας και με την ιστορία της τεχνολογίας. Το αυτάρκες άτομο με τα αιώνια δικαιώματά του και την αναλλοίωτη φύση του, όπως αναφέρεται από τον Rousseau και περιγράφεται από τον de Foe, είναι προϊόν της κοινωνικής ιστορίας, όπως εξελίχθηκε από το τέλος του Μεσαίωνα ως το δέκατο όγδοο αιώνα. Άκόμα και η ψυχοσωματική ανάπτυξη του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα της προγενέστερης ιστορίας των μορφών έργασίας, των μέσων παραγωγής αγαθών και της τεχνολογίας. Οι δεξιότητες του χεριού του πρωτόγονου ανθρώπου προσδιορίζονται από τη χρήση εργαλείων που είναι αποτέλεσμα της έργασίας των προηγούμενων γενεών¹. Η ανάπτυξη του ανθρώπου προσδιορίζεται από την έργασία που έχει «συσσωρευθεί» από όλες τις φάσεις της προγενέστερης κοινωνικής ιστορίας.

Η αντίληψη αυτή ότι ο άνθρωπος είναι προϊόν της ιστορίας του δέλειπει από το Γαλλικό Διαφωτισμό. Εκφράζεται από τον Βολταίρο, τον Condorcet και τον d'Alembert. Ο Engels, που καταλογίζει στο Γαλλικό Διαφωτισμό ότι θεωρεί την ιστορία απλώς και μόνο σά συλλογή παραδειγμάτων που επιβεβαιώνουν τις θέσεις του, τον κρίνει με κάποια μονομέρεια και απλουστευτική τάση. Πάντως ο Γαλλικός Διαφωτισμός ανέλυσε ιδίως την ιστορία της νόησης, του λογικού και του ανθρώπινου πνεύματος. Δεν εξέτασε την έργασία και την τεχνολογία σε σχέση με την ψυχοσωματική ανάπτυξη του ανθρώπου, όπως το κάνει ο Marx. Όταν αναφέρθηκε στην τεχνολογία, περιορίστηκε στην ανάλυση και την αξιολόγησή της σε σχέση με τη νόηση. Σκοπός του ήταν να προσδιορίσει την εδρευτική αξία της τεχνολογίας, από την άποψη των επιστημών, και τις δυνατότητες για επαλήθευση των προτάσεων της επιστήμης που προσφέρει. Ο Marx ολοκληρώνει την αντίληψη του Γαλλικού Διαφωτισμού για την ιστορικότητα του ανθρώπου, γιατί αναπτύσσει μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη για τον άνθρωπο, χωρίς να τον ταυτίζει βασικά με τις νοητικές λειτουργίες του.

Ωστόσο η ολοκληρωμένη αντίληψη, που ο Marx και ο Engels αναπτύσσουν για τον άνθρωπο, συνεπάγεται κάποια μεθοδολογική ασάφεια σε σχέση με την επιστημολογία της ιστορίας, ιδίως όπως καθορίζεται από τον Engels. Βασικά ο Engels διακρίνει την ιστορία του ανθρώπου από τις άλλες μορφές εξέλιξης, όταν παρατηρεί ότι η ιστορία αρχίζει όταν ο άνθρωπος πραγματοποιεί συνειδητούς σκοπούς. Εξάλλου η ιστορία του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με μια κυριαρχία πάνω στη φύση. Αντίθετα, τα ζώα δεν αναπτύσσουν ιστορία, γιατί δεν ενεργοούν συνειδητά και γιατί «χρησιμοποιούν» απλώς τη φύση, χωρίς να μπορούν να κυριαρχήσουν πάνω της και να την αλλάξουν. Η κυριαρχία πάνω στη φύση και η αλλαγή της προϋποθέτει την

1. Fr. Engels, *Anti-Dühring*, σ. 173.

ύπαρξη συνειδητῶν σκοπῶν, πού χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο σὰν ὄν πού ἐργάζεται¹. Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ τὶς ἄλλες μορφές ἐξέλιξης προεκτείνει τὶς ἀναλύσεις ὀρισμένων στοχαστῶν τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ Turgot, γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς καὶ τὶς ἱστορικὲς μεταβολές.

Ὡστόσο ὁ Engels δὲν ἐκφράζει πάντα τὴ διάκριση αὐτὴ μὲ σαφήνεια. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀναφέρεται σὲ μορφές ἱστορικῆς ἐξέλιξης πού ἐμφανίζονται καὶ στὴ φύση². Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἄποψή του ὅτι οἱ νόμοι καὶ οἱ μορφές τῆς διαλεκτικῆς ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴ φύση. Ἡ ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἓνα εἶδος βιολογισμοῦ, πού θὰ ἐξομοίωνε τὶς ἱστορικὲς μὲ τὶς βιολογικὲς ἐξελίξεις καὶ θὰ δικαίωνε τὶς συγκεχυμένες ἐξομοιώσεις τῶν κοινωνιῶν μὲ βιολογικοὺς ὀργανισμοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ, οἱ θέσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἐμφασης πού δίνουν στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος καὶ γενικὰ στὴν ἐξέλιξη τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἀποσαφηνίζουν πῶς πολὺ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Engels τὴν ἰδιομορφία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης καὶ τὶς ἀρχές μιᾶς ἐπιστημολογίας τῆς ἱστορίας, πού νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν ἰδιομορφία αὐτὴ.

Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀναφορὰ στὴν «ἱστορικὴ ἐξέλιξη» σὲ σχέση μὲ τὴ φύση δὲν ἐμποδίζει τὸν Marx καὶ τὸν Engels νὰ ἔχουν σαφὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἱστορικὲς συνθήκες διαμορφώνουν τὴ συνείδηση³. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι προϊόν τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς κοινωνικῆς παιδείας. Ταυτόχρονα ὁ ἴδιος διαμορφώνει μὲ τὴν πράξη του καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς γενικοὺς ἱστορικοὺς νόμους, δηλαδὴ τὶς προτάσεις πού ἐκφράζουν καὶ ἐπιτρέπουν μιὰ ἔλλογη θεώρηση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, τὶς εἰδικὲς ἱστορικὲς συνθήκες πού προσδιορίζουν τὴ συμπεριφορὰ του. Διαμορφώνει τὴν κοινωνικὴ παιδεία ἀπὸ τὴν ὁποία παιδαγωγεῖται καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν παιδαγωγὸς τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ὁ Marx ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις αὐτὲς γιὰ τὴν ἱστορικὴ αἰτιότητα, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὸ ἀποτέλεσμα γίνεται αἴτιο τοῦ αἰτίου, γιὰ νὰ ἀνασκευάσει τὴ μονοσήμαντὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἢ κοινωνικὴ αἰτιότητα, ὅπως εἶχε καθοριστῆ ἀπὸ τοὺς «παλαιοὺς ὕλιστὲς» ὅπως ὁ d'Holbach ἢ ὁ Lamettrie. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, ἡ ἀτομικὴ συνείδηση ἀντικατοπτρίζει παθητικὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἡ διαλεκτικὴ ἀντίληψη τοῦ Marx γιὰ τὴν ἱστορικὴ αἰτιότητα προετοιμάζεται ἀπὸ ἀπόψεις, ὅπως τοῦ Montesquieu, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία

1. *Dialectique de la nature*, σ. 42, 180.

2. *Ludwig Feuerbach, Etudes philosophiques*, σ. 47.

3. K. Marx, *Thèses sur Feuerbach, III, Etudes Philosophiques*, σ. 62.

μπορεί να επηρεάσει το συλλογικό πνεύμα που εκφράζει. Προετοιμάζεται επίσης από τις απόψεις του Rousseau γύρω από την εξέλιξη της ανισότητας, που, επειδή καταλήγει στο δεσποτισμό, έχει σαν αποτέλεσμα την ανατροπή της κοινωνικής ιεραρχίας που αρχικά εξέφρασε.

Ἡ αντίληψη του Marx για την ιστορική αιτιότητα, σε σχέση με την ατομική συνείδηση και την πράξη που την εκφράζει, είναι συνυφασμένη με μια ολιστική θεώρησή της. Ὁ ἄνθρωπος είναι μέρος μιᾶς «εὐρύτερης ολότητας», που εξελίσσεται συνεχῶς¹. Ἱστορική ἐξήγηση είναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν σχέσεων του με τὴν ἐξελισσόμενη κοινωνική ολότητα στὴν ὁποία ἐντάσσεται με τὸ στοχασμὸ και τὴν πράξη του. Ἡ ὀλιστική αὐτὴ θεώρηση τῆς συνείδησης και τῆς πράξης ἔχει προετοιμασθῆ ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Montesquieu γιὰ τὸ «πνεῦμα» ἢ τὴν «ἀρχή» ἑνὸς πολιτεύματος, ἰδίως ὅπως ἐρμηνεύθηκαν ἀπὸ τὸν Hegel. Ἡ βασική θέση τοῦ Montesquieu ἦταν ὅτι κάθε ἐκφραση τοῦ πνεύματος εἶναι συνυφασμένη με ὅλες τὶς ἄλλες. Ἔτσι οἱ πολιτειακὲς μορφές δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς και τὶς οικονομικὲς σχέσεις, γιὰτὶ ἐκφράζουν τὸ ἴδιο πνεῦμα και προϋποθέτουν τὴν ἴδια μορφή συνείδησης τῶν ἠθικῶν ἀξιών.

Ἡ ὀλιστική ἀνθρωπολογία τοῦ Marx θεμελιώνει και τὴν ἀντίληψη του γιὰ τὸν τελεολογικὸ χαρακτήρα τῶν ἱστορικῶν ἐξηγήσεων². Ὁ τελεολογικὸς χαρακτήρας τῶν ἱστορικῶν ἐξηγήσεων δὲν σημαίνει τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἄκριτης ἀνθρωπομορφικῆς προοπτικῆς, παρὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Marx στὴν ἀποψη ὅτι ἡ «ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπου ἐξηγεῖ τὴν ἀνατομία τοῦ πιθήκου», που ἐπιφανειακὰ μοιάζει νὰ δικαιώνει μιὰ τέτοια προοπτική. Ἡ θέση τοῦ Marx εἶναι ὅτι τὸ μεταγενέστερο διαφωτίζει τὸ προγενέστερο, γιὰτὶ φανερῶνει τὶς δυνατότητές του και ἀποσαφηνίζει τὶς βαθύτερες τάσεις, που καθορίζουν τὴν ἐξέλιξή του. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ τὸ μεταγενέστερο ἀποτελεῖ πραγμάτωση και ταυτόχρονα ξεπέραςμα τοῦ προγενέστερου. Ἔτσι λ.χ. οἱ μορφές τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας ἐπιτρέπουν τὴν ἐξήγηση τῆς «φυσικῆς» οἰκονομίας, που χαρακτηρίζει τὴ φεουδαρχική φάση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, γιὰτὶ ἡ χρηματικὴ οἰκονομία δὲν μποροῦσε νὰ ἀναπτυχθῆ παρὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ «φυσικὴ» οἰκονομία.

Ἡ θεώρηση τῆς φεουδαρχικῆς ἐποχῆς και τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς και τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας

1. *Introduction à la critique de l'économie politique, Oeuvres, I, σ. 236.*

2. Ὁπ. παρ., σ. 260 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ συνάφεια ἀνάμεσα στὴν τελεολογικὴ προοπτικὴ και τὴν κατανόηση τῆς διαλεκτικῆς μορφῆς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, βλ. L. Althusser, *Sur le rapport de Marx à Hegel*, στὴ συλλογὴ μελετῶν *La Philosophie contemporaine*, Firenze, 1971, 4, σ. 373. Οἱ μελέτες αὐτὲς ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν R. Klibansky.

έπιτρέπει τήν κατανόηση τών τάσεων της, πού φανερώνονται από τήν εξέλιξη της, μέ τήν όποία φαίνεται όλο και πιδ καθαρά ή ανεπάρκειά της. Κατά τόν ίδιο τρόπο, ό σχηματισμός τής οικονομίας, πού στηρίζεται στην κοινωνική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, προσφέρει τήν κατάλληλη προοπτική για τήν άποσαφήνιση και τήν κατανόηση τών τάσεων και για τόν προσδιορισμό τών αντιφάσεων και τής ανεπάρκειας τής χρηματικής οικονομίας, όπως διαμορφώνεται από τούς Λομβαρδούς ή τούς Έβραίους κατά τόν Μεσαίωνα και από τό βαθμιαίο σχηματισμό τής αστικής τάξης¹. 'Η άποψη ότι τό μεταγενέστερο διαφωτίζει τό προγενέστερο, γιατί φανεώνει τις δυνατότητές του και έπιτρέπει τή σωστή κριτική του, δηλαδή τόν προσδιορισμό τών αντιφάσεων του, είναι δυνατό νά ισχύσει και για άλλες μορφές τής εξέλιξης του πολιτισμού και όχι μόνο για τήν οικονομική ιστορία. 'Ετσι ό Χριστιανισμός θά επέτρεπε τήν κατανόηση τών προγενέστερων μορφών τής θρησκευτικής έμπειρίας, λ.χ., τών ειδωλολατρικών μύθων, όταν όμως ό Χριστιανισμός αντιμετωπίζεται κριτικά².

Οι άπόψεις αυτές του Marx για τή μέθοδο τών ιστορικών και τών κοινωνικών έπιστημών «γενικά»³ είναι δυνατό νά θεωρηθούν σαν προέκταση και εξειδίκευση τής θέσης του Hegel ότι τό μεταγενέστερο άποτελεί τήν αλήθεια του προγενέστερου, γιατί άποσαφηνίζει και φανεώνει ό,τι τό προγενέστερο τείνει νά είναι, έφόσον μέσα από τήν εξέλιξη και μεταβολή του ξεπερνιούνται οι αντιφάσεις του. 'Η θέση αυτή θεμελιώνει τήν αντίληψη του Hegel για τή «φιλοσοφική ιστορία», πού έπιτρέπει, σε αντιδιαστολή μέ τήν «άφελή» και «στοχαστική ιστορία», νά κατανοηθώ ή ιδιομορφία τών φάσεων τής προγενέστερης ιστορικής εξέλιξης και ό τρόπος μέ τόν όποίο οι φάσεις αυτές προετοιμάζουν τό έκάστοτε παρόν. 'Εμμεσα ή αντίληψη ότι τό μεταγενέστερο άποσαφηνίζει τις τάσεις και τό νόημα τής εξέλιξης του προγενέστερου εκφράζεται από τόν Βολταίρο στο *Essai sur les Moeurs*. 'Η ανασύνθεση τής ιστορίας του πολιτισμού, σα διαδικασίας βαθμιαίου φωτισμού του ανθρώπινου πνεύματος, προϋποθέτει ό φωτισμός αυτός έχει κιάλας συντελεστή. 'Η ανασύνθεση αυτή μπορεί νά γίνει σε μιá φωτισμένη έποχή και από ένα φωτισμένο στοχαστή. Στην έποχή τών «φώτων» μπορεί νά γίνει κατανοητό λ.χ. ότι ό Σωκράτης προετοιμάζει τό πνεύμα του Διαφωτισμού.

'Ωστόσο ή θέση του Marx στο θέμα τής θεώρησης τής προγενέστερης ιστορικής εξέλιξης από τήν προοπτική πού προσφέρει μιá μεταγενέστερη

1. όπ. παρ., σ. 263.

2. όπ. παρ., σ. 260 - 261.

3. Δέν κάνει άκριβή διάκριση ανάμεσα στην «κοινωνική» και τήν «ιστορική» επιστήμη, όπ. παρ., σ. 261.

φάση της είναι πιο κριτική απ' όσο είναι ή θέση του Βολταίρου και γενικά του Γαλλικού Διαφωτισμού. Ο Marx τονίζει τον κίνδυνο να μη γίνουν αντιληπτές οι ιδιομορφίες της αρχαίας ή της φεουδαρχικής οικονομίας, αν θεωρηθούν σά φάσεις που προπαρασκευάζουν την αστική οικονομία¹. Αυτό άλλωστε έγινε με τους Φυσιοκράτες και τους στοχαστές της κλασσικής πολιτικής οικονομίας που θεώρησαν ότι οι νόμοι και οι ρυθμοί εξέλιξης της χρηματικής και της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας ισχύουν για όλες τις φάσεις της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας.

Ο Marx πιστεύει ότι η αντιστορική και «μεταφυσική» αυτή προοπτική μπορεί να αποφευχθεί αν η μεταγενέστερη φάση δεν θεωρηθεί σαν όριστική. Η αστική οικονομία επιτρέπει τη σωστή εξήγηση της πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης των παραγωγικών μέσων, της αρχαίας και της φεουδαρχικής οικονομίας και την κατανόηση των ιδιομορφιών της κάθε μιās, αν ο ιστορικός έχει συνειδητοποιήσει τις αντιφάσεις της αστικής οικονομίας. Αυτό είναι δυνατό μόνο όταν έχει αρχίσει ή παρακμή της αστικής κοινωνίας. Η κριτική θεώρηση του μεταγενέστερου είναι ή αναγκαία προϋπόθεση για να αποσαφηνιστούν οι εξελίξεις που το προετοιμάζουν και να προσδιοριστούν οι ιστορικές ιδιομορφίες τους. Η θεώρηση αυτή λείπει αναμφισβήτητα από τις αναλύσεις των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για τις φωτισμένες εποχές. Γι' αυτό και έχουν κάποια τάση, λιγότερο όμως έντονη από όσο νομίζει ο Engels², να αγνοούν την ιδιομορφία των φάσεων της ιστορίας του πολιτισμού που προετοίμασαν τις φωτισμένες εποχές. Πάντως και από την άποψη αυτή, που συνδέεται με τη θέση ότι το μεταγενέστερο αποσαφηνίζει το προγενέστερο, προσδιορίζοντας τις ιδιομορφίες και τις αντιφάσεις του, ο στοχασμός του Marx και του Engels ολοκληρώνει το Γαλλικό Διαφωτισμό.

Από το Γαλλικό Διαφωτισμό επηρεάστηκαν οι στοχαστές του καιρού μας, που αναπτύσσουν την ολιστική αντίληψη του Marx για τη σχέση ανθρώπου, ιστορίας και κοινωνίας, όπως ο Lukacs. Όπως είναι γνωστό, ο Lukacs στο έργο του *Η καταστροφή του Λογικού*³ ερμηνεύει τις εξωλογικές μορφές στοχασμού, από τον Schelling και τον Schopenhauer ως τον Nietzsche, τον Bergson και τον Spengler και τις προεκτάσεις του στις διάφορες μορφές φασιστικής ιδεολογίας, με τις κατηγορίες της ιστορικής κοι-

1. Πρβλ. Henri Bartoli, *La doctrine économique et sociale de Karl Marx*, Paris, 1950, σ. 200.

2. Ludwig Feuerbach, στη συλλογή *Etudes Philosophiques*, σ. 31.

3. *Die Zerstörung der Vernunft*, χρησιμοποιώ τη γαλλική έκδοση των G. Stanislas, A. Gisselbrecht, E. Pfrimmer, *La destruction de la raison*, Paris, 1958, τόμοι 2.

ωνιολογίας¹. Οί εξωλογικές μορφές στοχασμοῦ ἐκφράζουν τὴν ἀποστροφή τῶν κυρίαρχων κοινωνικῶν στρωμάτων γιὰ τὶς ἱστορικές ἐξελίξεις ποὺ ὀδηγοῦν στὸν τερματισμὸ τῆς ἐπιβολῆς τους. Τὰ στρώματα αὐτὰ νιώθουν μὲ συγκινησιακὸ τρόπο πὼς οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς εἶναι ἀναπότρεπτες. Δὲν θέλουν ὁμως νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν καὶ γι' αὐτὸ καταλήγουν στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἔχει νόμους ἢ ἔστω μιὰ ἔλλογη μορφή ἐξέλιξης. Ἐμφανίζεται σὰν ἓνα χάος ἀσύνδετων γεγονότων, ποὺ διαδέχονται τυχαῖα τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Καὶ ἂν ἀκόμα ἡ ἱστορική ἐξέλιξη εἶχε ἔλλογη μορφή, τὸ λογικὸ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὴν κατανοήσει. Καὶ ἂν μποροῦσε νὰ τὴν κατανοήσει, ὁ «ἄνθρωπος», δηλαδή ὁ ἄστος, θὰ ἐπαναστατοῦσε συγκινησιακὰ ἐνάντια στοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ λογικοῦ, γιὰ τὸ ὅτι θὰ τοῦ ἔδειχναν τὸ τέλος τῆς ἐπιβολῆς του πάνω σ' αὐτοὺς ποὺ ἀνήκουν σὲ καταπιεζόμενες κοινωνικὲς κατηγορίες ἢ στοὺς ὑποτιθέμενους «βάρβαρους» λαούς.

Ἐξωλογικὸς στοχασμὸς ἐκφράζει τὸ φόβο ὀρισμένων κοινωνικῶν κατηγοριῶν ἀπέναντι σὲ ὅ,τι ὁ Hegel ὀνόμαζε τὸ δικαστήριον τῆς ἱστορίας. Ταυτόχρονα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἐξωλογικός, μορφοποιεῖ ἢ ἀκριβέστερα δίνει ἓνα ὑποτυπῶδες ιδεολογικὸ σχῆμα σὲ τὶς ἄνομες ἢ σπασμωδικὲς μορφὲς συμπεριφορᾶς, ποὺ οἱ πολιτικοὶ φορεῖς, ποὺ ἐκφράζουν τὴ βούληση τῶν κυρίαρχων στρωμάτων, υἱοθετοῦν, ὅταν ἀντιμετωπίζουν τὸ ἐνδεχόμενον ἀνεπιθύμητων ἐξελίξεων. Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐξωλογικοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ὀλισθητικῆς θεώρησης τῆς σχέσης ἀνθρώπου, ἱστορίας καὶ κοινωνίας. Ἡ ἄρνηση αὐτὴ ἐκδηλώνεται μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ, τὴν ἀναλυτικὴ σκέψη, ποὺ ὀδηγεῖ στὸν κατακερματισμὸ τοῦ στοχασμοῦ, τὸ μηχανιστικὸ θετικισμὸ, τὸν πραγματισμὸ, τὸ βιταλισμὸ ἢ τὸ μυστικισμὸ.

Ἐξωλογικὸς στοχασμὸς, ὅπως τὸν ἐρμηνεύει ὁ Lukacs, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν ἓνα καθαρὰ ἱστορικὸ ἢ κοινωνικὸ φαινόμενο, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἱστορική ἐξέλιξη ἀπὸ τὶς Συνθήκες τῆς Βιέννης ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Ἡ ἱστορικοκοινωνικὴ ἐξήγηση ποὺ ἰσχύει γιὰ τὸν ἐξωλογικὸ στοχασμὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ λογικὸ. Ἐξωλογικὸς στοχασμὸς ἀρνιέται τὶς δυνατότητές του. Δὲν νοεῖται ὁμως χωρὶς τὴ διαλεκτικὴ σχέση του μ' αὐτὸ. Συμφωνοῦν μὲ τὸν Lukacs τὸ λογικὸ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν σχέση του μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἱστορική ἐποχὴ². Τὸ λογικὸ μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῆ σὲ μιὰ ἔλλογη ἐποχὴ. Εἶναι μιὰ μορφή συνειδητοποίησης, ποὺ κατανοεῖ τὸν ἔλλογο

1. Ἡ μεθοδολογικὴ αὐτὴ προοπτικὴ συνδέεται μὲ τὸ Μαρξισμὸ τοῦ Lukacs. Φαίνεται ὁμως καὶ ἀπὸ τὶς ἀναλογίες ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴ σκέψη τοῦ Lukacs καὶ τοῦ M. Weber, βλ. M. Weyembergh, *M. Weber et G. Lukacs, Revue Internationale de Philosophie*, 27, 1973, σ. 474 - 500.

2. *La destruction de la raison*, τ. 1, σ. 9.

χαρακτήρα μιᾶς ἐποχῆς μὲ γενικὲς ἔννοιες. Παρόμοια ἢ τέχνη μιᾶς ἐποχῆς ἐκφράζει τὴ συνείδηση, ποὺ ἀναπτύσσει μιὰ ἐποχὴ γιὰ τὶς τάσεις ποὺ προετοιμάζουν τὴ μετάβασή της σ' αὐτὴ ποὺ τὴ διαδέχεται, μὲ αἰσθητικές, τυπικὲς μορφές. Ὄταν τὸ λογικὸ ἔχει ἀναπτυχθῆ, ἐπηρεάζει τὶς ἔλλογες τάσεις μιᾶς ἐποχῆς. Ἐτσι ἐπιταχύνει τὴ μετάβαση της σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἀναπτύσσει πιὸ ἔλλογα χαρακτηριστικά.

Ὁ ἔλλογος χαρακτήρας μιᾶς ἐποχῆς καθορίζεται ἀπὸ τὴ σαφὴ μορφή ποὺ παίρνουν οἱ ἀντιφάσεις της. Οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς καθορίζουν τὴ μετάβαση μιᾶς ἐποχῆς σ' αὐτὴ ποὺ τὴ διαδέχεται. Οἱ ἀντιφάσεις μιᾶς ἐποχῆς παίρνουν σαφὴ μορφή, ὅταν ἀναπτύσσεται μιὰ κοινωνικὴ κατηγορία ποὺ τὶς συνειδητοποιεῖ, γιὰτὶ δὲν ἔχει συμφέρον νὰ τὶς συγκαλύψει. Ἄλογη εἶναι μιὰ ἐποχὴ γιὰ ὅσο χρονικὸ διάστημα οἱ ἀντιφάσεις της δὲ συνειδητοποιοῦνται ἢ ἐκφράζονται μόνο μὲ μυθικὲς παραστάσεις καὶ συγκινησιακὰ βιώματα ποὺ, ὅταν δικαιώνουν τὸν ὑποκειμενισμό, ὁδηγοῦν στὴν ἀποσύνθεση τοῦ στοχασμοῦ. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸ λογικὸ, σὰ συνειδητοποίησιν τῶν ἀντιφάσεων μιᾶς ἐποχῆς καὶ τῶν τάσεων μὲ τὶς ὁποῖες τὶς ξεπερνᾶει, τὸ καθορίζει ἱστορικὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε παιδαγωγικὴ, λειτουργία του.

Ἄμεσα ἢ ἀντίληψη τοῦ Lukacs γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ λειτουργία τοῦ λογικοῦ εἶναι προέκταση τῆς ἀντίληψης τοῦ Hegel. Γιὰ τὸν Lukacs ὅμως ὁ ἱστορικὸς καὶ πιὸ γενικὰ ὁ συλλογικὸς φορέας τῆς ἔλλογης συνειδητοποίησης εἶναι ταξικὸς. Γιὰ τὸν Hegel ἀντίθετα εἶναι ἔθνικος. Ἐμμεσα, ἢ ἀντίληψη τοῦ Lukacs γιὰ τὸν παιδαγωγικὸ ρόλο τοῦ λογικοῦ προεκτείνει τὶς θέσεις τῶν φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδίως αὐτῶν ποὺ ἀναγνώρισαν τὸν ἀντιφατικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ὁ Mandeville ἢ ὁ Rousseau. Ὁ πρῶτος παραδέχτηκε ὅτι ἡ ὑποτιθέμενη κλίση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακὸ δημιουργεῖ τὶς πολιτιστικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξάλειψή της, ἐνῶ ὁ Rousseau ὁδηγήθηκε τελικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πρόοδος τῆς νόησης ὁδηγεῖ τελικὰ στὴν ὀπισθοδρόμησή της. Ὁ Lukacs ἀναγνωρίζει τὴν ὀφειλή του στοὺς στοχαστὲς αὐτοὺς καὶ γενικὰ στοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ¹, γιὰτὶ δέχτηκαν ὅτι τὸ λογικὸ δημιουργεῖ, φωτίζοντας μιὰ ἐποχὴ, τὶς τάσεις ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν τὴ μετάβαση σὲ μιὰ πιὸ φωτισμένη ἐποχὴ. Ἐπιταχύνει τὴ μετάβαση αὐτὴ ποὺ ταυτόχρονα προϋποθέτει ἢ γένεσή του.

Ὁ Lukacs διαφέρει ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὸν κοινωνικὸ φορέα, ποὺ συνειδητοποιεῖ τὶς ἔλλογες τάσεις μιᾶς κοινωνίας καὶ ἐκτελεῖ τὸ χρέος τοῦ παιδαγωγοῦ της, ἐνῶ ταυτόχρονα παιδαγωγεῖται ἀπ' αὐτήν. Γιὰ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ, ἢ ἀκριβέστερα γιὰ

1. ὁπ. παρ., σ. 110 - 111.

δρισμένους σημαντικούς εκπροσώπους του, φορέας του λογικού είναι όρισμένα φωτισμένα κοινωνικά στρώματα, που ανήκουν στην άριστοκρατία. Για τον Lukacs φορέας του λογικού, ύστερα από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, γίνεται ή εργατική τάξη, δηλαδή ή κοινωνική κατηγορία που παράγει άγαθα χωρίς να έχει την ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων. Δεν ελέγχει την κατανομή των άγαθών που παράγει. Μή όντας εξαρτημένη από ιδιοτελείς επιδιώξεις, συνυφασμένες με την άτομική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων, μπορεί να αναπτύξει ή να κατανοήσει τη συνολική έποπτεία των πραγματικών άναγκών μιας έποχής, που είναι συνυφασμένες με τις αντίφάσεις της και με τις βαθύτερες τάσεις που οδηγούν στο προσωρινό ξεπέρασμά τους¹. Όπως και ο Γαλλικός Διαφωτισμός ή ο Marx, σε αντίθεση όμως με τον Hegel, ο Lukacs συνδέει το λογικό με κοινωνικές και όχι έθνικές κατηγορίες.

Ο Lukacs συσχετίζει το λογικό και με τη συνειδητοποίηση των τάσεων, που προετοιμάζουν τη μετάβαση από μια έποχή σ' αυτή που τη διαδέχεται. Οι τάσεις αυτές σχηματίζονται με άφετηρία την αντίφαση ανάμεσα στις νέες μορφές που παίρνουν τα παραγωγικά μέσα, καθώς εξελίσσονται ιστορικά, και στην κατανομή των άγαθών, την κοινωνική ιεραρχία και την ιδεολογία, που αντικατοπτρίζουν παλαιότερες φάσεις της ιστορίας των παραγωγικών μέσων και της εργασίας². Οι ιστορικές τάσεις εκφράζονται με την αντίφαση ανάμεσα στις άξίες που μια κοινωνική κατηγορία υίοθετεί θεωρητικά και τους κανόνες που εφαρμόζει πρακτικά. Ός προς την άτομική συνείδηση, οι ιστορικές τάσεις είναι δυνατόν να εκφραστούν με τη διάσταση ανάμεσα στην προσήλωση σε όρισμένη ιδεολογία και στις αντικειμενικές διαπιστώσεις που διαψεύδουν την ιδεολογία αυτή.

Εκινώντας από τις αναλύσεις του Vico³, ο Lukacs τονίζει ότι μια κοινωνική κατηγορία συνειδητοποιεί τις ιστορικές τάσεις, γιατί τις δημιουργεί και διαμορφώνεται από αυτές. Η αναφορά στον Balzac και τον Tolstoi δείχνει ότι ή συνειδητοποίηση των τάσεων αυτών δεν μπορεί να εκφραστή τυπικά ή ειδολογικά μόνο, όπως καθορίζονται σύμφωνα με τον Hegel οι κρίσεις και οι προτάσεις της «αναλυτικής διάνοιας»⁴. Ο Balzac είναι μο-

1. *Tactique et éthique, Revue Internationale de Philosophie*, 27, 1973, σ. 386 - 388.

2. *Tactique et éthique*, όπ. παρ.

3. *Destruction de la raison*, I, σ. 105 - 106. Ο Lukacs τονίζει ότι ο στοχασμός του Vico δεν είναι έξωλογικός. Εισάγει ένα όρθολογισμό νέας μορφής που δεν αναφέρεται στη γνώση των φυσικών σωμάτων αλλά στη πράξη και την ιστορία.

4. Για τη διάκριση ανάμεσα στους καθορισμούς της «αναλυτικής διάνοιας» και τον όλιστικό όρθολογισμό του «λογικού» όπ. παρ., σ. 82.

ναρχικός και Καθολικός. Ωστόσο οι περιγραφές και οι αναλύσεις των μυθιστορημάτων του διαψεύδουν τις πεποιθήσεις του, γιατί δείχνουν ότι η φεουδαρχική κοινωνική δομή, ο χαρισματικός χαρακτήρας της και οι ηθικές αξίες της «τιμής» και της «δόξας», που προϋποθέτει η διατήρησή της, είναι καταδικασμένες να αφανιστούν. Έτσι η συνολική γνώση μιας εποχής, σε συνάρτηση με τις βαθύτερες τάσεις που εκφράζει, καθορίζεται και από την πράξη με την οποία δημιουργούνται οι τάσεις αυτές. Είναι δυνατό να μη τις έχουμε συνειδητοποιήσει με απόλυτη σαφήνεια αλλά να εκφράζουμε τη συνείδηση αυτή με την πράξη και την τέχνη, όπως ο Balzac ή ο Tolstoi, όχι με γενικές έννοιες ή όρους. Ταυτόχρονα συμβαίνει να διατηρούμε τις θεωρητικές πεποιθήσεις μας ή να είμαστε συναισθηματικά προσηλωμένοι στις προτάσεις της «αναλυτικής διάνοιας», που όπωςδήποτε δεν επιτρέπουν τη συνολική θεώρηση μιας εποχής σε συνάρτηση με τις βαθύτερες τάσεις της, έστω και αν επαληθεύονται από μεμονωμένα περιστατικά.

Παράδειγμα έλλειψης κατανόησης των βαθύτερων τάσεων μιας εποχής προσφέρουν ο Zola, ο James Joyce ή ακόμα και ο Kirkegaard, του οποίου ο αποσπασματικός στοχασμός προσδιορίζεται από μεμονωμένα περιστατικά, που του προκαλούν αποστροφή και των οποίων δεν μπορεί να συλλάβει το βαθύτερο ιστορικό νόημα. Όλοι αυτοί οι συγγραφείς δεν μπορούν να θεωρήσουν την εποχή τους συνολικά.

Η έννοια της τάσης αναλύεται και από το Γαλλικό Διαφωτισμό. Όπως παρατηρήθηκε, προεκτείνει σε σχέση με την έννοια αυτή τις αναλύσεις του Leibniz και σε τελευταία ανάλυση του Άριστοτέλη γύρω από την κατηγορία του «δυνάμει»¹. Η τάση εμφανίζεται σε δυνατότητα του ανθρώπου να φωτιστεί, που αποσαφηνίζεται με την εξέλιξη της νόησης, του πνεύματος, της ηθικής συνείδησης και του πολιτισμού. Ο Γαλλικός Διαφωτισμός αναγνωρίζει, όπως ο Marx και ο Lukacs, ότι ο φορέας της είναι συλλογικός. Όσο μένει ατομικός πρέπει να υποθέσουμε ότι η αντίστοιχη ιστορική τάση δεν έχει πάρει σαφή μορφή. Ο Γαλλικός Διαφωτισμός, όπως και ο Lukacs, έννοει την τάση αυτή ιστορικά και όχι βιολογικά. Σε αντίθεση με το ένστικτο που είναι στατικό, η τάση για το φωτισμό της νόησης διαμορφώνεται και ολοκληρώνεται μέσα από τις διαδοχικές πολιτιστικές εκφράσεις της.

Ο Γαλλικός Διαφωτισμός, και ιδίως ο Montesquieu, κατανοεί την όλιστική λειτουργία της ιστορικής τάσης. Η τάση που επικρατεί σε μια εποχή εκδηλώνεται σε όλες τις μορφές του πολιτισμού της. Επιτρέπει

1. Η αναφορά του Lukacs στην έννοια της ιστορικής τάσης, σε σχέση ιδίως με την όλιστική λειτουργία της, εξηγεί το θαυμασμό του για τον Άριστοτέλη, που εκδηλώνεται σε πολλά κείμενά του, βλ. π.χ. *Writer and Critic*, London 1970, σ. 45-46.

νά κατανοηθεί ή ιδιομορφία μιᾶς ἐποχῆς σὲ σχέση με τίς ἐποχές πού προηγήθηκαν ή αὐτές πού ἀκολουθοῦν. Τήν ὀλιστική λειτουργία τῆς τάσης ἀναγνωρίζει καί ὁ Lukacs. Ἡ ρεαλιστική τέχνη τοῦ Balzac, σὲ ἀντιδιαστολή με τὸ φωτογραφικὸ νατουραλισμὸ τοῦ Zola ή τὸν ἀποσπασματικὸ τρόπο ἔκφρασης πού ἀντικατοπτρίζει τὸν ὑποκειμενισμό τοῦ Joyce, ἔκφράζει τίς βαθύτερες τάσεις μιᾶς ἐποχῆς καί γι' αὐτὸ ἐπιτρέπει τὴ συνολικὴ θεώρησή της ¹.

Ἡ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἀναφέρεται καί στὴν ἠθικὴ λειτουργία καί τὸ ἠθικὸ νόημα μιᾶς ἱστορικῆς τάσης. Ὅποιος συνειδητοποιεῖ ἔστω καί σὲ περιορισμένο βαθμὸ τὴ βαθύτερη τάση τῆς ἐποχῆς του με τὴ βαθμιαία φωτισμένη νόησή του, ὅπως ὁ βασιλιάς Ἑρρίκος ὁ Δ', ή με μιὰ φωτισμένη νόηση, πού ξεπερνάει τίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του, ὅπως ὁ Huss ή ὁ Vauvenargues ², πράττει ὀρθά. Με τὴν πράξη του προετοιμάζει τὴν ἐπικράτηση τῶν ἠθικῶν ἀξιών, πού ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ δεχτοῦν, ὅταν ἡ νόησή τους θὰ εἶναι φωτισμένη. Ἡ σωστὴ ἠθικὴ εἶναι συνάμα ὀρθολογικὴ καί ἱστορικὴ. Εἶναι ὀρθολογικὴ γιὰτί ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς φωτισμένους ἄνθρώπους. Εἶναι ἱστορικὴ γιὰτί σχηματίζεται μέσα ἀπὸ ὅλες τίς φάσεις τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι συνυφασμένη με τὴν τάση καί τὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος νὰ φωτιστῇ ὅλο καί περισσότερο.

Τὴ συσχέτιση τῆς ὀρθολογικῆς ἠθικῆς με τὴ συνειδητοποίηση τῶν τάσεων, πού διαμορφώνουν τὴν κοινωνικὴ δομὴ καί τὸν πολιτισμὸ, πού ἐπικρατεῖ σὲ μιὰ ἐποχὴ, καί ταυτόχρονα προετοιμάζουν τὴ μετάβαση στὴν ἐποχὴ πού ἀκολουθεῖ, δέχεται καί ὁ Lukacs. Ἡ κοινωνικὴ τάση, πού συνειδητοποιεῖ τὴ βαθύτερη τάση μιᾶς ἐποχῆς σύμφωνα με μιὰ ὀρθολογικὴ ή, ὅπως ὁ Lukacs τὴν ὀνομάζει, ἐπιστημονικὴ θεωρία τῆς ἱστορίας, καί πράττει σύμφωνα με τὴ συνείδηση αὐτῆ, δημιουργεῖ με κάθε πράξη καί ἀπόφασή της τίς ἠθικὲς ἀξίες πού ὅλοι οἱ ἄνθρωποι υἱοθετοῦν τελικά. Τίς ἀναγνωρίζουν ἀπὸ τὴ στιγμή πού κατανοοῦν με σαφήνεια τίς ἀντιφάσεις πού εἶναι συνυφασμένες με κάθε μορφή κοινωνικῆς δομῆς καί τὴ διαδικασία πού

1. *Writer and Critic*, σ. 40 - 41.

2. Ἡ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ὥστόσο δὲν δέχεται ὅτι ἡ θυσία, ή τὸ μαρτύριο, δικαιώνονται ἠθικὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σκοπὸ πού τὰ ὑπαγορεύει ή τὰ ἱστορικοκοινωνικά ἀποτελέσματά τους. Ὁ βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΑ', πού στηρίζεται, συνειδητὰ ή ὄχι, στὸ λαὸ του καί ἐξοντῶνει με ἀγριότητα τοὺς ἀπειθαρχοῦς καί ἀναρχικοὺς εὐγενεῖς, πού ἐπιδιώκουν τὴ διατήρηση ἄλογων καί ἀνομων προνομίων, πράττει ὀρθά, γιὰτί δημιουργεῖ με τὴν πράξη του, εἴτε τὸ ξέρεῖ εἴτε ὄχι, τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς φωτισμένης ἐποχῆς. Ὁ φανατικὸς πού ρίχνεται στὴ φωτιὰ γιὰ ἄλογους σκοποὺς πράττει ἡμαρτημένα. Με τὸ παράδειγμά του παρεμποδίζει τὸ φωτισμὸ τῆς νόησης καί περιορίζει τίς δυνατότητες γιὰ μετάβαση σὲ μιὰ φωτισμένη ἐποχὴ.

όδηγει στο ξεπέρασμά τους¹. Όπως και για το Γαλλικό Διαφωτισμό, όρθη είναι ή πράξη που ύπαγορεύεται από μια όλοκληρωμένη συνειδητοποίηση συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών, που αντιμετώπιζει ό άνθρωπος, σε σχέση με τις βαθύτερες τάσεις που οί συνθήκες αυτές εκφράζουν.

Ό στοχασμός του Lukacs προεκτείνει την όλιστική μεθοδολογία του Γαλλικού Διαφωτισμού για τή μελέτη των ιστορικών και κοινωνικών φαινομένων, όπως εκφράζεται από τον Montesquieu, τον Rousseau, τον Turgot ή τον Condorcet. Στη σκέψη του δεν έχει σημαντική θέση ό ευδαιμονισμός, ό ωφελιμισμός ή ή κριτική τάση του Γαλλικού Διαφωτισμού, που εκδηλώνεται με τή πολεμική κατά των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών και με τήν άμφισβήτηση τής αυθεντίας. Αυτό συμβαίνει, γιατί ό Lukacs δεν άρνιέται όλες τις μορφές του έξωλογικού στοχασμού. Ό Lukacs καταδικάζει τον έξωλογικό στοχασμό που έξηγείται από το φόβο των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων για τις μελλοντικές ιστορικές εξελίξεις και που εκφράζεται άρχικά με τον ύποκειμενισμό και με άποσπασματικές μορφές σκέψης, άργότερα με άνομες και σπασμωδικές μορφές πολιτικής συμπεριφοράς που εκλογικεύει ή άποσπασματική σκέψη².

Έκτός όμως από τον έξωλογικό αυτό στοχασμό, ύπάρχει και ένα διαφορετικό είδος έξωλογικού στοχασμού. Πρόκειται για τον έξωλογικό στοχασμό που αναπτύσσεται σε μεταβατικές εποχές όπως το τέλος τής άρχαιότητας ή το τέλος του Μεσαίωνα. Παράδειγμα τέτοιου στοχασμού είναι τὰ μαγικά ή μυστικιστικά στοιχεία που ύπάρχουν στη σκέψη του Παράκελσου, του Böhme ή άκόμα και του Francis Bacon³. Ό έξωλογικός στοχασμός του είδους αυτού σε αντίθεση με τον έξωλογικό στοχασμό του Spengler εκφράζει τήν άνυπομονησία καταπιεζόμενων κοινωνικών στρωμάτων σε σχέση με τήν κατάσταση που αντιμετώπιζουν, τή δίψα τους για κοινωνική άλλαγή και τήν άδυναμία τους να δώσουν στα συναισθήματα αυτά λογική μορφή, έξαιτίας του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου τους. Στον έξωλογικό αυτό στοχασμό μπορεί να ένταχθί ή ούτοπική σκέψη και ό άναρχισμός του δέκατου

1. Γι' αυτό στη μελέτη του *Tactique et éthique*, όπ. παρ., σ. 372 - 377, ό Lukacs προσπαθεί να ξεπεράσει τή διάκριση άνάμεσα στη στρατηγική που αναφέρεται στους σκοπούς και στην τακτική που αναφέρεται στα μέσα, γιατί από τήν τακτική διαμορφώνεται ή στρατηγική και από τή στρατηγική ή τακτική. Η τάση προς τήν προσήλωση στην τακτική εκφράζει τον έμπειρισμό των συντηρητικών κοινωνικών στρωμάτων που γίνεται όλο και πιο άναλυτικός, όσο ή έπιβολή τους παίρνει τή μορφή άπλής έπιβίωσης. Η προσήλωση στη στρατηγική χωρίς άναφορά στην τακτική είναι χαρακτηριστικό του ούτοπισμού.

2. *Destruction de la raison*, I, σ. 31.

3. όπ. παρ., I, σ. 76.

ένατου αιώνα. Ο στοχασμός αυτός μπορεί να θεωρηθεί σά μιὰ φανταστική ή συγκινησιακή σύλληψη μιᾶς αντικειμενικῆς ιστορικῆς ἀνάγκης. Ἡ σύλληψη αὐτὴ προετοιμάζει τὴν ὀρθολογικὴ συνείδηση ποὺ ἀναπτύσσουν γιὰ τὴν ἐποχὴ τους κοινωνικὲς κατηγορίες, ὅταν ἔχουν τὴ δυνατότητα καὶ παίρνουν τὴν εὐθύνη νὰ πραγματοποιήσουν τὶς ἀναπόφευκτες ιστορικὲς ἀλλαγές. Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀνάμεσα στὸν ἐξωλογικὸ στοχασμό, ποὺ ἀντικατοπτρίζει τὸ φόβο τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, καὶ σ' αὐτὸν ποὺ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία ἢ τὴν προσδοκία τῆς ὑπάρχει στὸν Lukacs, ὅπως ὑπάρχει στὸν Marx καὶ τὸν Engels. Δὲν ὑπάρχει ὅμως στὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμό, ποὺ ἐμμένει γενικὰ στὴν κριτικὴ τῶν «προλήψεων» καὶ τῶν «δαισιδαμονιῶν», γιατί πιστεύει ὅτι ἡ ἐπίδρασή τους ἀναστέλλει τὴν ἐξέλιξη καὶ τὸ φωτισμὸ τῆς νόησης.

Οἱ κριτικὲς καὶ εὐδαιμονιστικὲς τάσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ συνεχίζονται στὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης. Θὰ ἦταν λοιπὸν χρήσιμο νὰ καθοριστῆ ἡ σχέση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὴ Σχολὴ αὐτὴ. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης συνοψίζεται στὸ βιβλίο τῶν Theodor Adorno καὶ Max Horkheimer *Dialektik der Aufklärung*¹. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης δὲν παρουσιάζει αὐστηρὰ ἱστορικὸ χαρακτήρα. Πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν προσπάθεια κατανόησης τοῦ νοήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀποκλειστικὸς φορέας τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν εἶναι ὁ στοχασμὸς τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα. Ἡ κατανόηση τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης γίνεται σὲ συνάρτηση μὲ τὶς κοινωνικοπολιτικὲς συνέπειες, στὶς ὁποῖες ὀδηγεῖ λογικὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ συνέπειες αὐτὲς δὲν συμπίπτουν ἀναγκαστικὰ μὲ τὶς συνέπειες, στὶς ὁποῖες ὀδήγησε ἱστορικὰ ὁ Διαφωτισμός. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Adorno καὶ τὸν Horkheimer, προϋποθέτει τὴ θεωρία τῆς κατανόησης τοῦ Dilthey καὶ ἰδίως τοῦ Max Weber, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπηρεάζονται τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα ποὺ προεκτείνουν στὴν ἐποχὴ μας τὴ σκέψη τοῦ Marx, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Althusser καὶ ὀρισμένων ἐκπροσώπων τοῦ Σοβιετικοῦ Μαρξισμοῦ. Προϋποθέτει τὴν ἀντίληψη τοῦ Marx, ποὺ εἶχε προετοιμαστῆ ἀπὸ τὸν Bacon καὶ τοὺς στοχαστὲς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης. Ἡ θεωρία προϋποθέτει τὴν κριτικὴ τῆς πράξης καὶ γεννιέται ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση τῶν ἀντιφάσεων στὶς ὁποῖες ἡ πράξη ὀδηγεῖ.

1. Amsterdam 1947. Συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὸ βιβλίο αὐτὸ ὑπάρχει στὴ μελέτη τοῦ Martin Jay, *The Dialectical Imagination*, ἰδιαίτερα στὸ κεφ. 8 *Toward a philosophy of history, The Critique of the Enlightenment*, σ. 253 - 280.